ottomanum", արտասանում է նա որպէս մեռելի վրայ հոգւոյ:

Միանգամայն տարբեր տոնով գրուած մի այլ կարծիք մէջ կը բերեմ, որ համակ ցասում է: Խօսողը Գօրրինին է, իտալական հիւպատոսը Տրապիզոնում 1915 թուին եւ ականատեսը այդտեղի հայութեան ջարդերին ու տարագրութեան: Նա նախ նկարագրում է հայ երեխաները կողովներով ծովը թափելու սարսռազդեցիկ տեսարանները, «արցունք, անէծք, յանկարծական խելագարութիւն, ինքնասպանութիւններ, հրդեհներ, փողոցներում, տներում, դաշտերում համազարկեր...հարիւրներով դիակներ փողոցներում», ապա շարունակում է.

«Երբ մի ամբողջ ամիս անզօր ականատես եմ ամենօրեայ զարհուրանքի տեսարանների, ակամայ հարցնում եմ՝ թէ արդեօ՞ք բնութեան բոլոր գազանները թիւրք կառավարութեան անդամներ չեն: Եթէ ամէնքը գիտնային, ինչ ես գիտեմ, ինչ ես եմ տեսել իմ սեփական աչքերով, ինչ ես եմ լսել իմ ականջներով, ապա բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնները եւ չեզոքները պիտի միանային թիւրքերի դէմ կոչելով՝ «Նզովուած»1):

Տասն-տասներկու տարի է միայն անցել այն ժամանակից, երբ գրուած են վերոյիշեալ երկու վկայութիւնները: Արդ՝ կարո՞ղ է մարդկային որեւէ տրամաբանութիւն առանց աբսուրդի մէջ ընկնելու պնդել, թէ այդ կարճ ժամանակաշրջանում հնարաւոր է, որ անմեղ երեխաներ կողովներով ծովը թափող, հազարաւոր մարդ, կին, ծեր, երիտասարդ կենդանւոյն հողի տակ թաղող, եւ անապատների մէջ քարիւղով հազարաւոր պատանիներ վառող, կին, աղջիկ, մանուկ բռնաբարող, յօշոտող մի ժողովուրդ ու կառավարութիւն — հնարաւո՞ր է որ յանկարծ կերպարանափոխուի եւ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան բարձունքները սաւառնի:

Հնարաւո՞ր է այդ հրաշքը:

Մուստաֆա Քեմալ նոր Մովսէս մարգարէ է՞ արդեօք, որի գաւազանը ամուլ ժայռից անմահական ջուր է հանել եւ իր ժողովուրդն իմաստացրել, թէ՞ թիւրք ցեղը յանկարծ Ահարոնի գաւազանի պէս մի գիշերուան մէջ ծաղկեց ու պտուղ տուեց աստուածային հրամանով: Աշխարհում հրաշքները վաղուց են դադարել. միայն Թիւրքիա՞ն է մնացել աստուածայայտնութեան երկիր: Ո՛չ, հրաշք չկայ Թիւրքիայում, բայց դրա փոխարէն կայ մի առանձնայատուկ «յառաջադիմութիւն» զուտ թիւրքական. դա իրար յաջորդող ռէժիմների տակ — սուլթանութիւնից մինչեւ հանրապետութիւն — հպատակ ժողովուրդների ջարդն է, որ քանի գնում խորանում ու լայնանում է նոր ժամանակների, եւ եւրոպականացումի ձիգերի հետ:

Թւում է, թէ հին թիւրքերը աւելի հոգի ու աստուած են ունեցել, քան նոր թիւրքերը: Այսպէս մի դար առաջ՝ 1815 թուին, Վիեննայի կոնգրեսին սերբերի բողոքարկու Մաթէօ Նենադօվիչ վարդապետը թիւրքական բարբարոսութեան զոհերի շատ համեստ թուեր է ներկայացնում. «Թիւրքերը, ասում է վարդապետը, ութ օր առաջ տասն եւ վեց սերբեր ցից են հանել Բայադնում եւ Դելիգրադում... Բելգրադի բանտում հարիւրի չափ բանտարկեալներ կան...փողոցի երկու կողմերում կան վաթսուն-եօթանասուն սերբեր ցցի հանուած: Շատ տեղ, շարունակում է գանգատաւոր վարդապետը, թիւրքերը գիւղացիներին կապում են դրան առջեւի կեռասենուն, ապա սկսում են կողոպուտն ու բռնաբարումները«1):

Ճիշդ է, ցցերի վրայ տնկուած եօթանասուն մարդկանց տեսարանը նողկալիօրէն զարհուրելի է, բայց վերջապէս եօթանասուն է:

Ի՞նչ «առաքինի» են եղել այն ժամանակի թիւրքերը: Այդ թուականից հինգ-տասն տարի յետոյ՝ Յունաստանի սարսափների օրերին կոտորածը հասնում է արդէն հազարների. կէս դար յետոյ՝ 1870-ական թուականներին բուլղարների ջարդը տասնեակ հազարներով է. քսան տարի յետոյ՝ 1895-1896 թուերին Հայաստանում թիւրք գազանութեան զոհերի թիւը հարիւր հազարներից անց է: Եւ երբ իշխանու-

1) L'Oeuvre des Ecoles d'Orient, յուլիս-օգոստոս 1915, երես 420 (L'Apfaire de Mossoul, prof. Lefur, Paris):

1) Jacques Ancel, Question d'Orient, երես 63: